

1 2008
784к

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТУҒЫРЫҢ

Әмеди ХАСЕНОВ

ТІЛ
БІЛІМІ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

Әмеди ХАСЕНОВ

**ТІЛ
БІЛІМІ**

“Ер-Дәулет”
Астана
2007

ББК 81.2

X 23

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ**

**АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Хасенов Ә.

X 23 **Тіл білімі.** – Астана: Ер-Дәулет, 2007. - 128 бет

ISBN 9965-436-43-6

Көрнекті ғалым Әмеди Хасеновтың бұл кітабында тілдің негізгі жүйесі мен құрылымдық мәселелері қарастырылған. Қазақ тілінің негізгі қағидалары мен тұжырымдары дүние жүзіндегі бірсыпыра тілдердің ерекшеліктерімен салыстырыла зерттелген. Тілдің стилистикалық, диалектілік, тарихи, лексикалық т. б. заңдылықтары жан-жақты қамтылған.

Кітап студенттерге, оқытушыларға, мамандарға арналған.

4602020400

X ----- хабарландырылған – 2007
00(05)-07

ББК 81.2

ISBN 9965-436-43-6

© Хасенов Ә. 2007
© “Ер-Дәулет”, 2007

ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА ЖҮЙЕСІ МЕН ҚҰРАМЫ

Тіл ерекшеліктері түрлі-түрлі тұрғыдан, әсіресе тілдің түрлі единицалары тұрғысынан зерттелініп, тексеріледі. Тілдегі түрлі единица ұғымына кіретіндер: тілдің дыбыстық және мағыналық жақтары, сөздер мен морфемалар, сөз тіркестері мен сөйлемдер. Бұлар – тілдің жалпы жүйесінің негізгі элементтері, бөлшектері. Былайша айтқанда, бұлар – «тіл жүйесінің жүйелері».

Тіл деңгейі (уровень) бір-бірімен тығыз байланыста болатыны мәлім. Мәселен, әрбір морфема фонемадан құралады. Олай болса, фонема мен морфема – тіл деңгейлерінің екі жағы: бірі – тілдің фонемалық жағы. Бұл – тілдің «ең кіші» деңгейі. Екіншісі – тілдің морфемалық жағы. Бұл – тілдің «жоғары» деңгейі.

Морфемалардан лексема құралады. Ал лексемалар тіркесі синтаксистік конструкцияларды құрайды. Бұдан келіп тіл деңгейінің тағы да екі түрі: лексика және сөз тіркесі, яғни синтаксис атты түрлері келіп шығады. Қысқасы, кез келген текст фонемаға, морфемаға, лексемаға, синтаксистік конструкцияларға жіктеледі (бөлінеді). Бұлардың ішіндегі ең қысқа единицалардың бірі – сөз; ал сөз мағынасын ажырататын единица – фонемалар. Пікірімізді тағы да бір нақтыласақ, бұдан тілдің фонемалық (фонетикалық) деңгейі, тілдің сөз деңгейі деген ұғымдар, сондай-ақ, фонологиялық – лексика – морфология – синтаксис деңгейі дегендер келіп шығады. Бұлар, тұтасынан алғанда, тіл құрылымы мен жүйесін құрайды.

Тілдегі сала-салаға бөлініп, қат-қабат болып келетін сөз топтары ұлттық әдеби тіл жүйесінде лексикалық семантикасы мен құрылымы жағынан болсын, грамматикалық семантикасы мен тұрпат (форма) жүйесі жағынан болсын, орфографиялық (жазбаша) және орфоэпиялық (ауызша) нормалары жағынан болсын, бірыңғай ізге түскен, жүйелі заңға бағынған тұтас, сом тұлға сияқты әрі сол сом тұлғаның бөлек-бөлек мүшелері сияқты қызмет атқарады.

Тілдің бір жүйесі – сөздік құрамының ірі-ірі бөлшек-бөлшек мүшелері саналатын лексикалық единицалар, демек, сөздер түр-тұрпаттары жағынан басқа-басқа болып көрінгенімен, оқшау-оқшау бытыранды нәрселер емес, бір-біріне қатысты, өзара бір-біріне жақын я ұқсас грамматикалық сипаттары бар, жүйе-жүйеге сараланатын топ-топ сөздер есебінде қызмет етеді.

Тілдің лексикасы – белгілі бір жүйелер жиынтығы дедік. Тілдің фонетикалық және грамматикалық жүйелері мен құрамына қарағанда, тілдің лексикалық құрамы әлдеқайда күрделі де көлемді, өзгеріске бейімделгіш келеді, үнемі дерлік даму, жетілу, баю, толығу процесінде болады.

Тіл-тілдің лексикалық ерекшеліктерін жан-жақты және өзара байланысты түрде қарастырылады. Мәселен, тіл білімінің үлкен саласы лексикологиялық негізгі объектісі – сөз десек, тілдегі сөз тағдыры мен қыр-сырының өзін алуан түрлі жағынан: сөз мағынасы, сөз мағынасының ақиқат шындыққа қатысты, сөз жасау амал-тәсілдері, сөздердің басқа бір топтарымен байланысы, сөз топтарына қатысы, сөз мағыналарының контекстуалдық шектестігі мен шендестігі, семантика-фразеологиялық байланыстары, сөздердің сөйлеу контексіне, стилистикалық сипаттарына қарай байланысы т.б. айқындап, саралау керек болады.

Мәселен, қазақ тіліндегі бір ғана *бой* сөзі жүз шақты тұрақты тіркеске – фразеологиялық единицаға тірек болады екен: *аза бойы қаза болды, бой алдырды, бой бақты, бой бермейді, бойға ас батпайды, бойына бірдеме бітті, бойға дарытпады, бойын аулақ салды, бой жазды, бой жасады, бой жетті, бой суытты, бой тартты, бой тасалады, бой жасырды, бой түзеді, бойы балқыды, бойы босады, бойына сіңді, бойы самарқау тартты, бой тұмар, бой таса, тал бойы, тұла бойы* т.б.

Сөз тағдыры да адам тағдыры сияқты, қызық-қызық жәйттерді бастан кешіруі мүмкін. Белгілі бір сөз қазіргі қалыптасқан мағынасына бірталай асулардан асып келіп жетуі ықтимал. Мысалға орыс тіліндегі *рубль* сөзін алайық: орыс тіліндегі *рубль* сөзі үндінің *рупийінен* алынған деген жорамал бар. Үнділіктерше, рупий – «мал» деген сөз. Бір кездерде, ақша шыққанға дейін, ақша қызметін мал

атқарған. Айырбасқа мал, аң терілері, астық, қысқасы, заттың өзі жүрген.

Десе де, орыс тарихшылары «рубль» сөзін «рубить» (ұсақтап, майдалау, бөлшектеу) етістігімен байланыстырады. Оның себебі мынада: ежелгі Русьта ақша единицасы қызметін *гривна* – салмағы 200 грамдай күміс кесегі атқарған. Мәселен, сондай бір күміс кесекке 20 тиін терісін сатып алуға болады екен. Половецтер князь Игорьды тұтқыннан босату үшін екі мың күміс кесегін сұрапты. Сөйтіп, қазіргі рубльдің арғы атасы – ертедегі гривна (күміс кесек). Шетелдік басқыншылар да орыс княздіктері мен шаруаларына күміс кесектен салық салатын болған. Мұндай жәйт келе-келе күмісті ұсақтап, бөлшектеуге «рубить», яғни кесек күмісті «майдалап-майдалап» барып қана салықтан құтылуға мәжбүр еткен. Орыс жазбаларында «рубль» сөзі XIII ғасырдан бастап кездеседі. Феодалдық құрылыс кезінде әр княздік өз ақшасын шығарыпты. Новгородта, Тверьде, Рязань мен Псковта монета жасайтын шеберханалар болыпты. Москва күмісі Новгород күмісінен екі есе кіші екен. Келе-келе, Иван Грозный тұсында, монета салмағы мен түр-түсі бір қалыпқа келтіріліпті де, бір сом – жүз тиын баламасы ретінде қабылданыпты. Ал айырбас үшін бақыр монеталарды шығарған – I Петр («Известия», 28.04.1983).

Тіл-тілдің қазіргі сөз байлығы – ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, бірден-бірге ауысып, бүгінгі дәуірге дейін келіп жеткен мол қазына, асыл мұра. Әр халық лексикасы – сол халықтың басынан кешкен ұзақ сонар тарихының, саяси-элеуметтік өмірінің тұрмыс-салты, күнкөріс тіршілігінің тілде қалдырған ізі. Тілдегі сөздер – халықтың барлық білген білімі мен білігі; ойы мен идеясы, дүние-танымы көрінісі. Халық лексикасында күйініш-сүйініш сезімдері мен эмоциясы да сақталынған. Халық: «Сөз байлығы – елде, кен байлығы – жерде» деп тектен-тек айтпаса керек (А. Ысқақов).

Тіл-тілдің лексикасы үнемі даму процесінде болады; көне заманнан бермен қарай қолданылып келе жатқан байырғы сөздер бұрынғы үйреншікті мағыналарына қосымша, үстеме мағыналар қосып алып, қолданылу өрісін кеңейте түседі; жаңа міндет атқарып, жаңа мағына білдіріп, әдеби

тіл сөздігіне қайтадан еніп, актив лексикада қолданылып жүрген көне сөздер, қарапайым сөздер, жергілікті сөздер, кәсіби, кітаби сөздер де аз емес; орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген интернационалдық сөздер мен терминдер КСРО халықтары тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің, сөздік құрамын мейлінше толықтырып, байыта түсуде.

Тіл-тілдің осындай сан алуан қыр-сыры мол сөз байлығы лингвистиканың үлкен саласы лексикологияда қарастырылып, зерттеледі. Лексикология – тілдің лексикасы туралы ілім. Тілдің лексикасы дегеніміз – бір тілдің барлық сөздерінің жиынтығы, яғни тілдің сөздік құрамы.

Мұнымен қатар лингвистикада лексика термині тағы да бірнеше мағынада қолданылады: Лексика – тілдегі сөздердің жасалуы мен шығу тегі, негізіне қарай топтасқан сөздердің барлық жиынтығы; лексика – тілдің сөздік құрамының белгілі бір стилистикалық қабаттарында қолданылатын сөздер тобы; лексика – белгілі бір әдеби бағытқа тән сөздер жиынтығы; нақты бір жазушының немесе көркем шығарманың сөздік құрамы (романтикалық стильдегі лексика; Абай тілі лексикасы; «Абай жолы» романы лексикасы т.б).

Тіл-тілдің лексикасы замандар бойы жасалынып, байып, толығып отырады. Шығу тегі мен негізіне, басқа да тілдермен қарым-қатынасына, өзінің ішкі даму заңдылықтарына қарай тілдің сөз байлығы неше түрлі салалар мен арналардан құралады.

Дәліңкірей түссек, тіл-тілдің лексикасы ең алдымен сол тілдің ежелден бермен қарай даму процесінде келе жатқан байырғы сөздерінен, өзімен туыстас басқа да тілдерге тән ортақтас лексикадан, әр тілдің өз даму заңдылықтары мен ішкі мүмкіндіктері арқылы сан жағынан да, сапа жағынан да молығып, толығады. Бұған қоса сол тілдің неологизмдері мен термин және терминология, кірме сөздері, аймақтық және әлеуметтік лексикасы, түрлі жаргондары мен арголары т.б. бір тілдің сөздік құрамы, бүкіл сөз байлығының жиынтығы, яғни лексикасы деген ұғымға кіреді.

Қолданылу аясы мен шеңберіне қарай тіл-тілдің лексикасы ауызекі сөйлеу тілі лексикасы, тұрмыстық

лексика, кітаби-жазбаша лексика, ғылыми лексика, қоғамдық-публицистикалық, өндірістік-техникалық, ресми-іс қағаздары, аймақтық, әлеуметтік лексика т.б. деп те көптеген түрге бөлінеді.

Белгілі бір стильдік қабаттары мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай тіл-тілдің лексикасы бейтарап, жалпылама, қарапайым, эмоционалды, экзотикалық, фамильярлық, интернационалдық, көтеріңкі, вульгарлық деп те, тілдің актив және пассив лексикасы деп те бөлінеді.

§ 1. Лексикологияның негізгі объектісі – сөз

Сөз – біреу мен біреу қарым-қатынас жасағанда қолданылатын ең негізгі единицасы. Сөзсіз пікір алысу мүмкін емес. Түсінісу, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы сөз арқылы болады. Сөз – тіл дыбыстарынан құралатын негізгі единица. Олай болса, сөз – лингвистиканың ең басты объектісінің бірі. Өйткені тілді зерттейтін тіл білімінің өзі де өз қағидалары мен заңдарын, тіл ерекшеліктері туралы қорытындылары мен тұжырымдарын сөз негізінде жасайды. Бұл – сөздің тіл-тілдегі ұлы күштің бірі екендігінің айғағы.

Сайып келгенде, сөз – адамның туған тілі, адамды дүниеге келтірген, кіндік кесіп, қаны тамған жері, туған өлкесі туралы сезімі. Сөз – адамның арғы ата-бабасының ғасырлар бойғы үні. Оған бір айғақ: ұрпақтан-ұрпаққа терең тарихты жеткізетін – сөз. Тарих бетбұрысында бар үмітін – сөз. Адамның адамшылығын танытатын нәрсе – сөз.

Сөз күші мен құдіреті жөнінде айтылған афоризмдер мен нақылдар өте көп. Олар сөз мағынасы мен ерекшелігін жан-жақты, әр қырынан айқындап, аша түседі: Сөз – өмірдің ұлы қаруы (В.Г.Короленко); Сөз – ойдың көрінісі: ой бұлдыр болса, сөз де бұлдыр (В.Г.Белинский); Сөз өнері – өнер атаулының ең қиыны және күрделісі (Оноре де Бальзак); Сөз өнерінің сұлулығынан халықтың жан сұлулығы көрінеді (К.Д.Ушинский); Сөз – адамның аса құдіретті құралдарының бірі (А. Конн); Сөз дегеніміз, былайша айтқанда, сырт киім; ой – киімнің астында жасырылған дене (Ф.М.Достоевский); Ас – тұзбен дәмді, су – мұзбен дәмді, ал адамзат саликалы, саналы сөзімен дәмді (Әлішер

Науаи); Сөз – барлық фактілердің, барлық ойдың киімі; Ойы нәрсіздің тілі де нәрсіз (М.Горький); Сөз – ұлы нәрсе. Ұлы дейтін себебіміз: сөзбен адамды достастыруға да болады, жауластыруға да болады... Адамдарды бір-бірінен алшақтататын сөзден сақтан. Құнды сөз құнарлы ойдан шығады (Л.Н.Толстой); Кей сөздердің асыл шақпақ тасқа шаққандай боп әсем сөйлем ішінде ұшқындап, от төгіп тұратын шағы бар (М. Әуезов); Сөз – халықтың қымбаттан қымбат кені (С. Мұқанов); Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы – ой. Ақылды ой, алғыр сөз – адамның ең жоғарғы қасиеті. Мұралардың ең қымбаттысы – сөз. Сөз күн шалмас көңілді шалады, күн жылытпас суық көңілді жылытады; асылы, адам да, нәрсе де тозады, жоғалады. Ал сөз мәңгі жасайды (Ғ.Мұстафин).

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқыса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқыса шығады
(Асан қайғы)*

Осы келтірген үзінділерді қысқаша тұжырымдасак, сөздің негізгі қасиеттері мен басты ерекшеліктері мыналар: сөз – адамның құдіретті қаруы, ұлы нәрсе; сөз – ой көрінісі; сөз – барлық ойдың киімі; құнды сөз құнарлы ойдан шығады; асыл сөз ой түбінде жатады; сөз – өнер атаулының ең қиыны, күрделісі; сөз – халықтың жан сұлулығы; адамзат салалы, салиқалы сөзімен дәмді; сөз – асыл шақпақ тас; сөз – халықтың қымбат кені.

Лингвистердің көпшілігі сөзді былайша анықтайды: «сөз – лексикалық единица»; «сөз – тілдің негізгі единицасы». Кең тұрғыдан алсақ, сөз – тілдің әрі фонетикалық, әрі морфологиялық, әрі лексика-семантикалық единицасы. Дәліңкірей түссек, кез келген сөз – екі жақты единица: сөздің дыбысталу жағы (материалдық жағы) және мағыналық жағы болады. Сөздің мақсаты – бірдемені атау; зат, құбылыс, сын-

сипат, іс-әрекет т.б. бейнелеп, адам санасына сәулелендіру. Екінші сөзбен айтқанда, сөз мағынасы дегеніміз – ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстардың тілдегі сәулесі. Сөз ұғыммен байланысты. Ал ұғымда заттар мен құбылыстардың ең негізгі және ең басты белгілері қамтылады. Сөз – табиғи айналаны қоршаған заттар мен құбылыстарды білдіретін таңба.

Лингвистикада әр автор сөзді әртүрлі қырынан сипаттауға тырысады. Мәселен, Н.М.Шанский мен Д.Н.Шмелевше, сөзге тән кейбір негізгі белгілер мыналар: сөздің дыбыстық жағынан қалыптасқан болуы; сөздің дербес семантикасы; лексика-грамматикалық қалыпқа түсуі; сөздің дыбысталуы мен мағынасының тұрақтылығы; сөзден жаңа сөз туындай алатындай болуы; сөздің тұтастығы мен біркелкілігі; басқа сөздермен тіркеске түсе алатыны; дербес, жеке түрде тұра алатын томаға-тұйықтылығы; номинативтілігі; тұрақты тізбектер құрамында қолданыла алуы т.б.

В.Н.Перетрухин сөздің басты-басты 7 түрлі белгісін атайды. Бірінші. Сөз – тілдің дыбыстық заңдары бойынша жасалған дыбыстық құрылым бірлігі. Мәселен, қазақ тілінде дыбыстарды *мпппм*, *пппми*, *тпттн* түрінде тізбектеу қазақ сөздерін жасау, қазақ дыбыстарын тіркестіру нормасына қайшы. Сондай-ақ, орыс тілінде *бмола*, *нмола*, *пмола* деген қалыппен тізбектеуге болмайды. Өйткені орыс тілінде сөз алдында *бм*, *нм*, *пм* сияқты фонема тіркестері дауыстылардан бұрын келмейді екен.

Екінші. Тілдегі сөз тілдің грамматикалық заңдарына сәйкес жасалынады. Сондықтан да сөз әрдайым белгілі бір грамматикалық формада тұрады.

Үшінші. Сөз – тіл деңгейінің, тіл жүйесінің мағыналы единицасы. Сөз – сөздің дыбысталуы мен мағынасының бірлігі. Тіл-тілде мағынасыз, мағынадан айрылған сөз дегендер болмайды. Мәселен, *банана* – *санана* – *анана* десек, қазақ тілінде осындағы жеке фонеманың бәрі бар. Сырттай қарағанда, осылайша айтуға болатын сияқты. Бірақ фонемаларды бұлайша тіркестіргенде мағыналы сөз шықпайды. Сондықтан сөзді сөз деп атау үшін, оның әрі дыбысталуы, әрі мағыналық бірлігі болуы қажет.

Төртінші. Сөзде құрылымы жағынан тұйықталған, басқадай еш нәрсені киліктірмейтін ерекшелік пен қасиет болуға тиіс. Дәлірек айтсақ, бір сөз ортасына грамматикалық тұрғыдан басқаша түрде құрастырылған екінші бір сөзді сыналап киліктіруге болмайды.

Бесінші. Сөздің сөз тіркестерінен, сөйлемдерден айырмашылығы – белгілі бір лексика-грамматикалық топтарға, яғни белгілі бір сөз топтарына қатысты болып келетіндігі.

Алтыншы. Сөз қарым-қатынас жасау процесінде, сөйленген кезде ғана жасала салынбайды. Сөз сөйлеу (речь) процесінде біртұтас құрылымдық-семантикалық единица ретінде – сөз тіркесі мен сөйлем құрамында дайын материал ретінде қолданылады.

Жетінші. Сөз – сөйлеудің, пікір білдірудің, қарым-қатынас жасаудың құрылыс материалы. Сөз өзінің негізгі қызметі – коммуникативтік функциясын сөз тіркестері мен сөйлемдер ішінде ғана атқарады. Сөз белгілі бір заттың не құбылыстың таңбасы ретінде қолданылады. Сөз біркелкі құбылыстар мен топтардың атауы ретінде пайда болады. Ондай заттар мен құбылыстар жалпы, ортақ белгілері арқылы бір атауға біріктіріледі. Дегенмен, белгілі бір затты атағанда, оның бірден көзге түсер белгісіне де назар аударылуы мүмкін: көкек, тоқылдақ, атомоход, самолет т.б. Сондай-ақ, бір зат немесе құбылыс әр тілде әр түрлі атала береді: адам – человек – тап, жақсы – хорошо – gut, әке – отец – father т.б.

Сөз және ұғымның қарым-қатынасы, атаулардың табиғаты жөнінде

Сөз – лингвистикалық, ұғым – логикалық категория. В.И.Ленин: «Ұғым – мидың ең жоғарғы жемісі», – дейді. Сөз бен ұғым арасында белгілі бір қарым-қатынас болады. Бірақ ұғым мен сөз – екеуі бір нәрсе емес. Ұғым сөз негізінде туып, өмір сүреді. Сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Дегенмен, бұл жәйт сөз атаулының бәріне бірдей тән емес. Мәселен, шылау сөздер мен одағайларда белгілі бір мағына

болады. Бірақ олар ұғымды білдірмейді. Сөз алуан түрлі эмоциялық реңге ие бола алады. Ал ұғымда эмоциялық бояу болмайды.

Ұғым зат пен құбылыстың ең жалпы, ең қажетті жақтарын білдіреді. Ұғым – жалпы адамзатқа тән категория. Осыған орай, тіл-тілде бір ұғымды білдіретін сөздер түрлі-түрлі атала береді: жер – орысша *земля*, ағылшынша – *Land*, французша – *terre* т.б. Көп мағыналы бұл сөздің семантикасы да түрлі-түрлі болып келеді екен. Мәселен, земля өзінің номинативті мағынасынан басқа – твердая поверхность, ағылшынша *Land* – әрі мелекет, әрі ұлт, немісше *Land* – әрі ел (страна), французша *terre* – әрі меншік (владение), испанша *tiere* – әрі бір елдің, мемлекеттің халқы деген мағыналарды білдіреді.

Сондай-ақ, қазақша *баба* (ата-баба) сөзі грузинше *шеше* мағынасын білдіреді. Орыстың дедушка деген бір сөзі орнына швед тілінде екі сөз қолданылады екен: *far-far* – әкемнің әкесі; *morfar* – шешемнің әкесі. Сондай-ақ, орысша бабушка мағынасында шведше *mormor* (шешемнің шешесі) және *farmog* (әкемнің шешесі) сөздері қолданылады.

Қазақша – қайнаған су, орысша – кипяток ұғымы немісше – *heisses Wasser, rochendes, Siedenis Wasser* тіркестері, французша – *Lau chaude, Lau bonil Lante* тіркестері арқылы білдіріледі екен.

Тіл-тілге сөз атаулары, яғни сөз негізін қалаған алғашқы бір бейнелер (образ) бір-бірге ұмытылып, сол сөз келе-келе тілдегі нақты бір таңба ретінде ғана сақталынып қалуы мүмкін. Мәселен, қазақша суық торғайды орыстар снегирь деп атағанда, алғашында оның бір-ақ белгісін – қар жауысымен ұшып келетінін еске алса керек; ал сербтер мұны – зимовка, немістер шоқалақтап, секіріп жүретініне қарап – *Gimpel* деп, француздар малмен бірге еріп ұшып жүретіндігінен латыншалап, *Le bonurenil* (пастушок) деп те, түр-түсіне қарап *riveine* деп те атайды екен. Сондай-ақ, славяндар медведь атағанда, бал жейтінін, ал литвалықтар бұйралығын – *floris, logys* – ескерген сияқты.

Сол сияқты, қазақша – қарақат, орысша – смородина бұл жемістің ісіне байланысты, полякша – озен жағасында өседі (*porzesci* – по речке) дегеннен, немісше – Ионнан жемісі, французша – бұйра жеміс (*Krausel* – beere) мағынасынан аталса керек.

Тіл-тілдегі бұл сияқты көптеген мысал – К. Маркстің: белгілі бір зат атауы мен сол зат табиғатында ешқандай ортақтық, байланыс болмайды («Капитал», I том, I кітап, М., 1955, 107-бет) деген пікірінің тағы да бір айқын дәлелі.

Тілдегі сөздер мен олардың атаулары жалпы болмаса, адамзат бір-біріне әрі ұқсас, әрі мыңдаған түрлі өзіндік ерекшелігі бар адам, тау, ағаш, өзен, жеміс сияқты ұғымдарға жеке-жеке ат-атау іздеген болар еді; ондайда тілде мыңдаған-миллиондаған сөз пайда болған болар еді; соншама көп сөзді сол тіл халқы өкілдерінің жадында сақтауы да қиын болар еді. Олай болса, адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасай алмаған, бір-бірімен пікір алысып, түсінісе алмаған болар еді, – тілі қоғам мүшелерінің мүддесін атқарудан қалар еді.

Тілдегі сөздер жалпы бола отырып, өмірдегі, айналадағы сан алуан құбылысты белгілейді, солардың атауы ретінде қызмет етеді: затты, сапаны, белгіні, іс-әрекетті т.б. білдіреді. Осындай ірі-ірі белгілеріне қарай тілдегі сөздерді, әдетте, ірі-ірі үш топқа (немесе типке) бөледі: атауыш сөздер, көмекші сөздер, аралық сөздер. Атауыш сөздерге зат есім, сын есім, етістік, үстеу сияқты топтарға қатыстылар жатқызылады да, бұлар әрі дербес, әрі толық мағыналы сөздер деп те аталынады.

Екінші тобы – тілде жеке тұрғанда дербес мағынасы жоқ, атауыш сөздердің жетегінде жүріп, грамматикалық мағына білдіретін көмекші сөздер. Бұлар – сөз бен сөзді, сөз тіркестерін, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып, дәнекерлеушілер: жалғаулықтар, септеуліктер, демеуліктер, көмекші есімдер, көмекші етістіктер, предлогтар, артикльдер. Дегенмен мұндай көмекші сөздер контексте субстантивтеніп барып, сөйлем мүшесі ретінде қолданылса, дербес, атауыш сөздер ретінде қаралады: «шейін» – септеулік шылау; «мыс» – демеулік; Сенің *бірағың-ақ* таусылмайды екен; «сондықтан» – себеп-салдар жалғаулығы; менің үртіс атануымның өзі де *сондықтан*; *твое постоянное но меня раздражает*; в немецком языке артикль *der* может склониться т.б.

Үшінші тобы – аралық немесе орынбасар сөздер. Бұл топқа, әдетте, есімдіктер, сан есімдер, одағайлар жатқызылады. Бұлар – заттың я құбылыстың тікелей атауы

емес, атаулардың орынбасары ғана. Мәселен, *мұғалім* дей отырып, бұл сөзді ол есімдігімен ауыстыра аламыз; керісінше, *ол* дей отырып, оның кім екенін (*мұғалім бе, агроном ба*) керекті зат есім арқылы нақтылаймыз.

Академик В.В.Виноградов сөздің лексикалық мағыналарын сөздің тура немесе номинативті (зат есім, сын есім, етістік т.б.) мағынасы, сөздің фразеологиялық байлаулы мағынасы (судай жаңа, су жаңа, судай тасу, аузының суы құру, салы суға кетіп жүр т.б.), сөздің синтаксистік шартты мағынасы (түлкі – қу, ала аяқ, алдамшы, сұм; есек – топас, нақрұс; аю – қолапайсыз, еңбексіз, ебедейсіз, икемсіз, дөрекі т.б.) деп те үшке бөледі.

§ 2. Лексиканың қорлану жолдары

Кез келген тілдің лексикасының негізі – сол тілдің негізгі сөздік қоры, яғни ежелден келе жатқан байырғы лексикасы. Баяғы-бағзы заманнан келе жатқан лексика – халық тарихының тілдегі көрінісі. Өйткені халық тарихы – халықтың әлеуметтік өмірі мен барлық тіршілігінің, күн-көріс тәсілдерінің, әдет-ғұрып, салт-санасының, өскен ортасы мен басқа елдермен қарым-қатынасының тілде замандар бойы сақталынып та, қолданылып та келе жатқан аса құнды асыл мұрасы, сарқылмас қазынасының негізгі көзі.

Байырғы лексика дегеннің ұғымы кең: бұған халық тіліндегі түбір сөздер, одан неше түрлі амал-тәсіл арқылы туындаған түбірлес сөздердің бәрі кіреді. Байырғы лексикаға тілдегі заттар мен күллі табиғат құбылысы атаулары, физиология, биология, геология, география, археология, антропология т.б. қатысты сөздер, еңбек, кәсіп, тіршілік құралдары мен сын-сапа, іс-әрекет атаулары т.б. жатады.

Сол жағынан алғанда, тілдегі байырғы түбірлер аса көп болмауы да мүмкін. Бірақ тілдің ішкі даму заңдылықтары мен мүмкіндіктері арқылы байырғы лексика тілге қажетті барлық мұқтаждықты ойдағыдай атқара алады. Мәселен, қазақ тілінде жиырма шақты ғана түбір, негізгі есімдік бар (мен, сен, ол, біз, кім, не, қай, қашан, қанша, кейбір, т.б.). Осы негізгі есімдіктердің өзі-ақ түрлі-түрлі тіркеске түсіп, ондаған, жүздеген, тіпті мыңдаған зат есім, сын есім,

тіпті етістік, үстеулер орнына жүре алады да, қазақ тілінің коммуникативті, экспрессивті-эмоционалды қызметтерін ойдағыдай атқаруына үлес қосады.

Сондай-ақ, жалпы түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің, сан есімдері байырғы лексикасы жиырма-ақ сөзден құралады: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың. Осы жиырма сөз он бір, жүз бір, мың бір, он тоғыз, мың тоқсан тоғыз, сегіз мың сегіз жүз сексен сегіз деген тәрізді орын ауыстыра, қайталана тіркесіп, тілде не түрлі шексіз сандық, заттық ұғым білдіруге жеткілікті.

Бір тілдің байырғы лексикасы сол тілмен генеалогиялық тұрғыдан туыстас басқа да тілдер лексикасымен ортақтас болып келеді. Мәселен, қазақ тілінің қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек, әзірбайжан, түрікмен, қарашай, балқар т.б. төркіндес екені белгілі. Олай болса, бұл тілдердің байырғы лексикасы да бір-біріне ортақ, төркіндес. Мұндай туыстас тілдер лексикасында әр тілдің өзінің дыбыстық жүйесі мен заңдылықтарына қарай фонетикалық өзгешеліктер, сөз қолданыстарында кейбір сөздердің семантикалық ерекшеліктері, грамматикалық жүйесіне байланысты сөздердің өзгеру, түрлену айырмашылықтары болуы әбден заңды құбылыс.

Түркі тілдерімен, соның ішінде қазақ тілімен, ғасырлар бойы қоян-қолтық қарым-қатынасқа түсіп, қанаттас, шекаралас жатқан тілдің бірі – генеалогиялық тұрғыдан басқа топқа жататын монғол тілі. Түркі және монғол тілдеріне ортақ лексика өте көп. Бірақ қазірде оларды кім-кімнен, қайсысы-қайсысынан алды деп айту қиын.

Тілдің лексикасы үнемі даму, баю процесінде болады. Тіл өз дамуының заңдылықтары мен ішкі мүмкіндіктері арқылы лексикасын сан жағынан да, сапа жағынан да қорландырып, жаңа сөздермен толығып отырады.

Тілдің сөздік құрамы, негізінен, үш түрлі амал-тәсіл арқылы молаяды: бірінші – лексиканың семантикалық тәсіл арқылы қорлануы; екінші – лексиканың морфологиялық тәсіл арқылы қорлануы; үшінші – лексиканың синтаксистік тәсіл арқылы қорлануы.

1. Лексиканың семантикалық жақтан қорлануы. Тіл лексикасы ең алдымен сапа жағынан байып, дамиды.

Нақтылай түссек, байырғы бір сөз келе-келе бірнеше мағынаға ие болып кетуі, тіпті кейде жеке-жеке дербес сөзге айналып кетуі мүмкін (ғылым – білім – ілім, өкімет – үкімет, мәлімет – мағлұмат, уақиға – оқиға т.б.). Бұрын тар мағынада – бірер мағынада ғана қолданылып келген кейбір сөздер өріс-аясын кеңейтіп, түрлі-түрлі тіркесте мүлдем кең мағына туғызуы мүмкін (бай ауыл, бай өлке, бай мекеме, социалистік жарыс, тап күресі, қоғамдық дәулет т.б.), сөз мағынасын алмастыру амал-тәсілдері арқылы (метафора, метонимия, синекдоха, эвфемизм т.б.) бір сөз әлденеше экспрессивті-эмоционалды, стилистикалық реңктерге ие болуы мүмкін.

Тіл лексикасын сан жағынан да, сапа жағынан да қорландырушы арнаның бірі – синонимдер, антонимдер, фразеологиялық оралымдар болса, екінші бір бұлағы – полисемия мен омонимия. Мәселен, *қоршау* деген зат есімнің, бір-біріне жақын бірнеше мағынасы бар: *қоршау* – ағаштан, кірпіштен, темірден, қамыстан т.б. заттан жасалған бекініс, бөгет, қорған, жау әскерлерінің айнала қоршауға алған шеңберінде, жаудың қалың ортасында қалып қою, қоршаушы айнала, саяси құрылыс жүйесі (капиталистік қоршау), орта, қамау (қоршауын бұзып, дүркірей жөнелді т.б.).

Сондай-ақ, зат есім *қоршау* сөзі мен етістіктің тұйық формасы *қоршау* – бір-бірімен грамматикалық омоним. Етістік *қоршау* сөзі де – полисемия: жауды, қаланы немесе басқа бірдемелерді айнала қоршау; тасалау, бүркемелеу, көлегейлеу, көзге көрсетпеу; айнала алқа-котан отыру, ортаға алу; затты денемен жабу, тосқауылдау; ауыспалы мағынада: қаптау, айнала төну, шырмау т.б.

Қос – әрі полисемия, әрі омоним: уақытша тұру үшін қамыстан, киізден, брезенттен т.б. нәрседен жасалған күрке, жаппа, үйшік, мекен, тұрғын баспана егін салуға және басқа бір іске шығарылған жылқы тобы, бір үйір жылқы, екі, егіз, пар, бірден-бірге біріктіріп, үстемеле, жама, көбейт т.б.

Тарихи даму процесінде сөз мағынасының не кеңейіп (полисемия), не тарылып (моносемия) отыруы – заңды құбылыс. Мәселен, бір кезеңдерде орыс тілінде земляника деп бейіт (мүрде) төмпешігін атаған, кейбір губернияларда *доброволец* деп қашқын солдаттарды (солдат-беглец)

атапты, *сказка* сөзінің бастапқы мағынасы – ауызша не жазбаша түрде әйтеуір бір деректі мағлұмат жеткізу (айту), *ошеломление* сөзінің алғашқы мағынасы – жауынгерді шлемсіз (қалқанды бас киімсіз) қалдыру болса, қазірде – таңқалдыру, есінен кетпестей ету.

Сондай-ақ, қазірде қора сыпырушы мағынасындағы *дворник* – ертеде монастырь шаруашылығын басқарушы, патшаларға қызмет етуші, түрлі кәсіппен айналысушы адам, мейманханалар ұстаушы қожа. Орыс тілінде *дворник* сөзінің мағынасы ХІХ ғасырда тарылып, бастапқы семантикалары ұмытылған. Сол сияқты, орыстың *спутник* сөзінің ертедегі мағынасы – «жолдас» («товарищ»); 1957 жылы 4 қазанда жердің жасанды серігі ұшырылып еді, – спутник мағынасы кеңейе түсті. Сондай-ақ, ежелгі орыс тілінде «күзетші», «қарауылшы» мағыналы *вратарь* сөзі кейіннен тілдің актив лексикасына қайтадан енді.

В.И.Кодухов та сөз мағынасының кеңею және тарылу, сөз мағынасының қызмет бірлігі бойынша ауысу процестерін, сөз мағынасын алмастырып қолданудың барлық түрлерін, омонимияны, конверсияны (сөздің бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысуын осылайша атайды) лексиканың семантикалық тәсіл арқылы қорлану жолдарына жатқызады. В.И.Кодухов, сондай-ақ, лексиканы байытудың үш жолы бар, олар: семантикалық және морфологиялық тәсілдер және кірме сөздер деп есептейді.

2. Лексиканың морфологиялық тәсіл арқылы қорлануы. А. Ысқақовша, қазақ тілінің сөз тудыру жүйесі үлкен-үлкен екі саладан тұрады: бірі – морфологиялық тәсіл; екіншісі – синтаксистік тәсіл. Морфологиялық тәсіл – түбір я туынды сөзге қосымшалар (дұрысы – сөз тудырушы жұрнақтар) қосу арқылы жаңа сөз тудыру амалы: біл-ім, біл-ім-ді-лік, біл-гір, біл-ік, біл-ме-с-тік, біл-гір-сымақ, біл-гіш-сымақ, біл-ім-паз, ай-тыс, сой-ыс, жөн-сіз т.б. Жұрнақтар синонимдес (ұшқыш, мақтаншак), омонимдес (атшы-атшы, ауна-қ-шы, ты-қыр-шы т.б.) болып келе береді.

В.И.Кодуховша, орыс тілінде, морфологиялық тәсіл бойынша сөз жасаудың төрт түрлі жолы бар: бірінші – суффикстік тәсіл (белый – белишь, белизна, белок, жена – женский, жених, женщина, женатый т.б.). Екінші – префикстік тәсіл (переписать, записать, написать, правнук,

подтекст, послезавтра, заход, выход, отход, расход, приход, переход т.б.). Үшінші – суффикстік-префикстік тәсіл (приморье, подоконник, застольный, безрукий, поновому, втайне т.б.). Төртінші – аффикссіз немесе фонетика-морфологиялық тәсіл (тихий – тишь, ходитъ – ход, сеять – сев т.б.). В.И.Кодухов бұлармен бірге сөздерді біріктіру, қысқарту (аббревиатура) амалдарын да морфологиялық тәсіл қатарына қосады.

Қазақ тілінде префикс жоқ екені белгілі. Қазақ тіліне араб-иран тілдерінен келген екі префикс арқылы (**-бей, -на**) бірнеше жаңа сөз жасалады: *бейбақ, бейкүнә, бейқам, бейшара (бишара), беймаза (бимаза), бейбітшілік, нақұрыс, неғайбыл, нақақ* т.б. Тіл-тілде морфологиялық тәсіл – лексиканы сан жағынан байытудың аса өнімді тәсілі.

3. Лексиканың синтаксистік тәсіл арқылы қорлануы. Синтаксистік тәсіл дегеніміз – сөздерді біріктіру, қосарлау, тіркестіру арқылы сөз тудыру амалы. Қазақ тілінде, негізінен, екі түбір (не негіз) салаласа да, сабақтаса да біріктіріледі: Ақтау, Ортау, Талдыбұлақ, Жезқазған, қарақат, ағайын (ағайын), әкел (алып кел), апар (алып бар) т.б. Сөздерді біріктірудің бір жолы – сөздердің кейбір бөліктерін қысқарта біріктіру (аббревиатура): ҚазГУ, студсовет, профком, обком, КСРО т.б. Орыс тілінде сөзді біріктіруші дәнекер де болады (атом-о-ход, сам-о-лет, лед-о-кол т.б.); ал неміс тілінде үш-төрт, тіпті бірнеше сөз біріктіріле береді.

Неологизмдер. Неологизмдер дегеніміз – тілдегі жаңа ұғымды (зат, құбылыс) білдіріп, жаңадан пайда болған сөздер.

Экономика мен мәдениет, техника мен ғылым саласындағы жаңа сөздер, жаңа атаулар, жаңадан жасалған сөз тіркестері өте көп: космос, космодром, космонавт, спутник – жердің жасанды серігі, телевизор – теледидар, радиоқабылдағыш, түпнұсқа, жүлде, төреші, туынды (оригинальный), көркемөнерпаздар үйірмесі, ірі пәнелді үй, планета аралық корабль т.б.

Газды ойлап тапқан голланд физигі Ван-Гельмонттың айтуынша, өзі тапқан пәлендей қатты емес, сұйық та емес затқа ат іздегенде, гректің chaos («хаос») және немістің Geist («рух») сөздері есіне түсіпті. Ғалым жаңа затқа ат

ойлай отырып, жаңа сөз де жасағанын байқамай да қалса керек.

Орыс тілінде кейбір жаңа сөздер – изация, – ист морфемасын қосу арқылы жасалып жүр: легализация, активизация, паспортизация; машинист, значкист, очеркист т.б.: қазақ тілінде – ман морфемасы арқылы бірсыпыра неологизм пайда болған: көрермен, оқырман т.б.

Кейбір ақын-жазушылар көркем туындыларында өздерінше «жаңа сөз бен сөз тіркестерін» жасап алушылық кездеседі; ондай сөздердің негізі ауызекі сөйлеу тілі нұсқаларынан алынады: белескен (белсенді), бақшыл (баққұмар), балаш (балақай), желке байлау (желкелеу), быт-сыт үрейге батыру (үрей тудыру) т.б. Бірақ мұндай «туындының» көпшілігі өміршең бола бермейді.

Сөздерді неологизм қатарына жатқызу – өте шартты нәрсе. Өйткені бір кезде жаңадан пайда болған сөз дегеніміз өзінің «жаңалығы мен жастығын» тез-ақ ұмыттырып кетеді.

Мәселен, бір кездерде қазақ тілінде *жәшейке*, *қосшы*, *осоавиахизм*, т.б. неологизм еді, қазірде бұлар архаизмге айналып кетті.

Ал 1957 жылғы 4 қазанда туған жердің жасанды серігі – искусственный спутник земли, 1961 жылғы 12 сәуірде туған *космонавт* дәл сол күні дерлік қана неологизм болды да, көптеген тіл лексикасының актив қорына тез-ақ еніп алды.

Қазақ диалектологтарының айтуынша, неологизмдер аймақтық лексика саласында да көп болған. Мәселен, орыстың *коромысло* сөзінің баламасы ретінде қолданылатын сөздер Қазақстанның әр территориясында әр түрлі тұлғада кездеседі екен: *әпкіш* – *әкпіш* – *иін ағаш* – *құрамыс* – *су ағаш* – *мойын ағаш*.

Бұдан басқа кейінгі дәуірлерде пайда болған *бағыттама* – *беталыс*, *көрсетпе* – *инструкция*, *жар газеті* – *қабырға газеті*, *еңбеккүн құю* – *еңбеккүн есептеу* сияқты сөз тіркестері бар.

Сондай-ақ, қатерлеу (хабарлау), жүндіхана (жүн қабылдайтын орын), күн алу (рұқсат алу), еңбекке шашу

(еңбекке ақша, астық бөлу), астық төгу (астық тапсыру), шіркет (живсырье агенті), қол шегу (қол қою), кинохана (кинотеатр), кеселхана (аурухана), көрсетпе (выставка), мәдени шертек (қызыл отау), базар күні (демалыс күні), сүзеулік (бульдозер), баян жазу (шығарма) т.б. – бір кездегі аймақтық лексика неологизмдері. Қазірде мұндайлар неологизм деп есептемейді. Олар әдеби тіл варианттарымен алмастырылған.

Терминдер. Термин – латынның terminus деген сөзі. Қазақша мағынасы – бірдеменің шегі, шекара, шекаралық белгі. Терминдер – тілде ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы сөздер. Терминдер – нақты бір ұғым атауы. Терминдердің лексиканың басқа түрлерінен басты айырмашылығы: көп мағыналы емес, бір-ақ нақты мағыналы болып келеді; оларда эмоционалды бояу, экспрессивті-стилистикалық қызмет болмайды.

Терминдер, негізінен, ғылым-білімнің бір саласына – бір терминологияға тән болып келеді. Сонымен бірге кейбір термин ғылымның бірнеше саласында қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, ғылыми терминология, ғылыми-техникалық, публицистикалық, техникалық, саяси, халықаралық т.б. терминология сияқты тіркестер және соларға сай арнаулы атаулар – терминдер қолданылады.

Жеке бір ғылымның өзіне тән негізгі терминдері мен терминологиясы болады. Мәселен, жұрнақ, сөз түбірі, үндестік заңы, зат есім, сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, бастауыш, баяндауыш, бағыныңқы сөйлем, басыңқы сөйлем, оңашаланған айқындауыш т.б. – қазақ тіл білімі терминдері.

Жігерсіздік (безволие), жасықтық (молодушие), селкостық (равнодушие), жасқаншақтық (робость), ұяңдық (застенчивость), ұялшақтық (стеснительность) т.б. – психология терминдері.

Қабат (слой), қабатша (прослойка), қыртыс (кора), қабыршық (корка), қатпар (складка), пласт қалыңдығы (мощность пласта) т.б. – геология терминдері.

Қазынды (ископаемый), пайдалы қазындылар (полезные ископаемые), қазба (выработка), тік қазба, көмекші қазба, жатық қазба, еңкіш қазба т.б. – тау-кен терминдері.

Құрама конструкция (комбинированная конструкция), құрамды, құранды конструкция т.б. – техника терминдері.

Құн, қосымша құн, өндірілген күштер, нұсқау, демократия, қайта құру, жариялылық, революция, плюрализм т.б. – қоғамдық ғылымдар терминдері.

Терминдердің көпшілігі халықаралық интернационалдық болып келеді. Олардың дені – латын, грек тілдерінен алынғандар. Сондай-ақ орыс тілі негізінде жасалған көптеген кеңестік термин қалыптасқан. Ондайлар орыс тілі арқылы көптеген шет тілдеріне ауысқан (колхоз, совхоз, совдеп, МТС т.б.).

Терминдермен тығыз байланысты арнаның бірі – интернационалдық лексика. Бұл көптеген тілде бір мағынада қолданылатын, бірақ фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан өзін қабылдаған тіл нормасына сәйкестендірілген сөздер. Мұндай лексика дені – ғылым мен техникаға қатысты терминдер (логика, лингвистика, телеграф, микроскоп т.б.); қоғамдық-саяси терминдер (партия, социализм, коммунизм, революция, республика т.б.); экономикаға қатысты терминдер (импорт, экспорт, банк, кредит, процент т.б.) әдебиет пен искусствоға қатысты терминдер (жанр, драма, комедия, опера, балет, стиль...) т.б.

Кіріме сөздер - тіл-тілдің лексикасын байытудың аса өнімді жолы; халықтар мен олардың тілдері қарым-қатынасының айқын көрінісі; мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы экономикалық саяси, мәдени байланыстардың нәтижесі. Осындай қарым-қатынастар арқылы бір тілден екінші тілге көптеген сөз ауысады. Бір тілдің сөздері екінші не үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жанамалап, сатылап та, екінші бір аралық тіл арқылы да, сондай-ақ ауызша да, жазба нұсқалар арқылы да ауыса береді. Қазіргі дүние жүзінде кіріме сөздері жоқ тіл жоқ десе де болады.

Мәселен, француз тілінің этимологиялық сөздігіне 4635 түбірлі сөз енгізіліпті. Этимологиялық тұрғыдан талдай келгенде, соның 2028-і – латын тілінікі, 925-і – грек, 604 – кейбір герман тілдерінікі, 96-ы – кельт, 154-і – ағылшын, 285-і – итальян, 119-ы – испан, 10-ы – португал, 146-ы –